

Rocznik Tatarów Polskich

seria 2

Czasopismo naukowe i literacko-społeczne poświęcone
historii, kulturze oraz terażniejszości Tatarów w Polsce
i Europie Środkowo-Wschodniej

Tom VI (XX)

Muzułmański Związek Religijny w RP
Najwyższe Kolegium Muzułmańskie

2019 (1440/41)

Михайло Якубович

ІСЛАМСЬКА ПОМІРКОВАНІСТЬ У РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ ПОЛЬСЬКИХ ТАТАР

Серед усього розмаїття ідеологічних рухів у сучасному ісламі, концепт «поміркованості» або «серединності» (араб. *аль-васатийя*, англ. *moderation*) посідає чільне місце. За останні двадцять років було проведено сотні різних конференцій і симпозіумів (у Саудівській Аравії, Катарі, Кувейті, Йорданії та ін.), вийшли друком тисячі книг, присвячених «поміркованості ісламу», з'явилися спеціальні центри, які вивчають «поміркованість» (найвідоміші – в Катарі, Боснії і Герцеговині, Малайзії). Фактично поняття «поміркованість» стало одним із ключових в риториці не лише релігійних, а і політичних лідерів, засобом дистанціювання від радикальних і політично забарвлених рухів, спробою показати «справжні» ціннісні орієнтири Корану, Сунни й ісламської традиції загалом. «Поміркованість» стала в один ряд із такими поняттями, як «гідність» (*фадль*), «толерантність» (*'самаха*), «гармонія» (*'имтідаль*), та іншими, які, попри згадку в середньовічних релігійно-правових текстах, сьогодні набули модерного значення. І ще не менш важливе питання – якщо вважати поміркованість ісламу рисою, яка справді притаманна ісламу від самого початку, як її осмислювали мусульмани певних шкіл, традицій і регіонів, зокрема Центральної й Східної Європи, де уже багато століть до послідовників ісламу належать корінні народи? Чи була ідея поміркованості у кримських татар, татар Великого князівства Литовського, бошняків та інших «мусульманських народів» регіону? Незалежно від того, як ставитися до поняття «євроісламу» (чи, радше, «євроатлантичного ісламу»), цей регіон за багато століть набув своєї власної традиції, яка, втім, ніколи не була відірвана від іншої частини ісламського світу. Навіть на фоні тривалих протистоянь, тут відбувався постійний культурний обмін із Арабським халіфатом, Золотою Ордою,

Мамлюцьким султанатом, а пізніше – Османською імперією, не кажучи вже про те, що Кримське ханство було чи не єдиною мусульманською державою, яка була обмежена виключно територіальними межами східної Європи.

Якщо говорити про ідею «поміркованості», то різні автори виводять її з коранічного аяту «Так Ми зробили вас *серединною* громадою, щоб ви були свідками для людей, а Посланець, щоб був свідком для вас» (Коран, 2:137). Відомий коментатор Корану ат-Табарі (839 – 923 рр.) пояснює аят наступним чином. Розуміти «Так Ми зробили вас серединною громадою» потрібно наступним чином: «Як Ми скерували вас через Мухаммада, благословення йому й мир, і те, що прийшло до вас від Бога, Ми виділили вас відношенням до киблі Ібрагіма і його громади (*мілля*), пошанувавши вас цим над іншими громадами (*міляль*), і так само пошанувавши вас над іншими релігіями (*адйан*), зробивши вас серединною громадою. І, як ми вже пояснили, умма – це покоління людей, частина з них чи з інших». Ат-Табарі продовжує: «Середина (*васат*) в мові арабів – щось найкраще, і коли про когось говорять, що він – серединний, то це означає найвищий серед них за ступенем». «Я вважаю, що *васат* у цьому місці означає частину, яка знаходиться між двома краями», – пише ат-Табарі. «Наприклад, середина будинку... І я вважаю, що Всевишній і Благословенний Господь описав їх такими тому, що вони серединні у релігії».¹

Змістовнішим аналізом згаданого аяту можна вважати коментарі, написані в так званій «посткласичний період» ісламської інтелектуальної традиції (XII / XIII – XVIII/XIX ст.). Передусім тут виділяється тлумачення Корану, написане видатним богословом і мислителем Фахр ад-Діном ар-Разі (1149 – 1209). І хоча, вочевидь, сам Фахр ад-Дін ар-Разі написав лише частину *Мафатіх аль-Гайб* («Ключі до потаємного»), а іншу завершили його учні на основі своїх конспектів з його ж лекцій, ця праця належить не лише до найбільш вагомих середньовічних тлумачень, а й до енциклопедичних робіт. Мислитель, послуговуючись тогочасним науковим контекстом, розглядав відповідні аяти у історичному, філологічному, теологічному, філософському й природознавчому контексті. Серед іншого, він пише наступне про «ісламську поміркованість»:

По-перше, серединність – це справжня відмінність двох позицій, і немає сумніву в тому, що перебільшення і применшення (*аль-іфрат уа т-тафрит*) ганебні. Тому помірність (*тавассут*) в етиці означає від-

1 Тафсір ат-Табарі. – Каїр: Дар Гаджар, б. д. – Т. 2. – С. 626 – 629.

даленість від обох позицій, і таким чином стає чесною розміреності. По-друге, справедливість названа «серединністю» тому, що вона не схиляється до двох протилежних думок, і справедливість – це розміреність, коли не стають на якийсь бік. По-третє, немає сумніву в тому, що слова Всевишнього «І так Ми зробили вас серединною громадою» – це похвала, інакше ні вони, ні Посланець не могли би бути свідками. Отже, доведено, що під «серединністю» мається на увазі те, що заслуговує на хвалу в стосунку до релігії. І Бог хвалить лише справедливих свідків, і саме тому можна «серединність» розуміти як «потяг до справедливості» (*'аддала*). По-четверте, найсправедливіша річ – це та, яка посередині, оскільки мудрість розміреності полягає в тому, щоб триматися на одній відстані від усіх сторін, але ж сторони підвладні знищенню, а середини тримаються найдовше, і тому якщо говорити про «серединне», то це розмірене, яке не звертається до інших сторін».²

Цікаво, що ця ідея відобразилася й в сучасних перекладах Корану на східноєвропейські мови. Так, якщо порівняти два найбільш популярних польських переклади (Й. Белявські, 1986 і М. Чахоровські, 2018), побачимо наступні тлумачення виразу *уммат-ан васат-ан* з сури «Аль-Бакара», 143: “*W ten sposób My uczyniliśmy was narodem znajdującym się pośrodku*” («В такий спосіб Ми зробили Вас народом, який знаходиться посередині», Й. Белявські), “*Tak uczyniliśmy was wspólnotą stojącą pośrodku*” («Так зробили Ми вас спільнотою, що стоїть посередині», М. Чахоровські).

У боснійських перекладах, зокрема новітніх, можна прочитати наступне: «*I tako smo od vas stvorili pravednu zajednicu*» («І так само з вас створили праведну громаду», Б. Коркут, 1977), “*I tako smo vas učinili zajednicom srednjom*”, М. Мліво, 1994); у болгарських перекладах читаємо: «*И така ви сторихме общност по средата*» («І так створили вас громадою посередині», Ц. Теофанов, 1997), «*Така сътвори ви Той като един народ по средата*» («Так створив вас Той як один народ посередині», І. Добрев, 2009); російською: «*Мы сделали вас общиной, придерживающейся середины*» («Ми зробили вас громадою, що тримається середини», Е. Кулієв, 2002).

Македонською мовою цей аят перекладено «*И ете, така, Ние ве направивме средишен народ*» («І так Ми зробили вас серединним народом», Хасан Джило, 1997), угорською: “*Es Mi ekkérpen benneteket a középúton járó*” («І так Ми поставили вас на середній шлях», Окват Ксаба, 2012), румунською: “*Noi v-am făcut pe voi un neam de mijloc*”

2 Тафсір Фахр ар-Разі. – Бейрут: Дар аль-Фікр, 1981. – Т. 4. – С. 107-108.

(«І так ми зробили вас середньою громадою» Г. Грегоре, 2000), чеською: “А takovýmto způsobem jsme vás učinili obcí vzdálenou krajností” («І таким способом ми зробили вас громадою, віддаленою від крайнощів», І. Грбек, 1972), нарешті словацькою: “Učinili sme vás (muslimovia) stredným a umierneným (striednym a spravodlivým) spoločenstvom (vaše spoločenstvo je podobne ako vaše náboženstvo striedme, ani nie priveľmi tvrdé a ani nie priveľmi mäkké)” («Ми зробили вас (мусульманам) середньою і поміркованою (середньою і справедливою) спільнотою (ваша спільнота, як і ваша релігія, серединна, не надто тверда і не надто м'яка)», А. Аль-Сбенаті, 2006).

Цікаво, що тлумачення «серединності» як «справедливості» було характерно й для тафсірів Корану, написаних в середовищі татар Великого Князівства Литовського. Так, у перекладі Корану старопольською/старобілоруською мовою, який зберігся в рукописі 1723 року (так званий «Тафсір з Алітуса», Алітус, Литва), вміщено варіант «справедливими людьми» (справедливі людзі) для уммат-ан уасат-ан; ймовірно, перекладач спирався на тафсір ас-Саялібі та інших ранніх тлумачів Корану.

Мухаммад Асад (1900 – 1992), уродженець Львова й відомий мусульманський політик і громадський діяч, у своєму перекладі Корану пише наступне:

««Йдеться про громаду, яка тримається рівного балансу між крайнощами й реалістична в оцінках людської природи та її можливостей, заперечуючи як вседозволеність, так і надмірний аскетизм. Закликаючи до поміркованості (moderation) в кожному аспекті життя, Коран спонукає віруючих не віддавати надто сильної уваги фізичному й матеріальному аспекту свого життя, але встановлює, разом із тим, людські потяги й бажання до «плотського життя» як такі, що запланованого самим Богом і як законне. Якщо аналізувати глибше, то вислів «громада середнього шляху» можна трактувати як ісламський погляд на проблему людського існування як таку: заперечення ідеї про усталений конфлікт між духом і плоттю, і чітке підтвердження того, що Бог запланував єдність цих двох аспектів життя. Цей виважений погляд походить безпосередньо із концепції Божественної Єдності, а також єдності мети, яка присутня в Його творінні: більше того, згадка про «громаду середнього шляху» в цьому місці слугує вступом до теми Кааби, тобто символу Божої єдності».

Можна переконатися, що більше десяти найбільш вживаних у Центральній і Східній Європі перекладів смислів Корану однозначно розуміють вказаний аят у контексті ідеї про поміркованість ісламу, а деякі (зокрема, найпопулярніші чеські та словацькі) взагалі містять розлоге

пояснення того, що ісламська громада перебуває на однаковій відстані від «крайнощів перебільшення й применшення»; ймовірно, це результат як впливу посткласичного ісламського періоду, так і сучасних підходів до ісламської поміркованості, що були широко прийняті в регіоні.

Не чекаючи підтримки від колонізованого ісламського світу, європейські мусульмани першої половини ХХ ст. самостійно намагалися поліпшити своє становище, відчуваючи себе повноцінними громадянами європейських країн. Мусульмани в Центральній Європі не просто були «інтегровані» в місцеві суспільства, вони склали їхню частину, маючи спільні громадянські, патріотичні, національні, культурні й інші цінності. Важливою була й військова участь, якщо мова йшла про захист інтересів держави й суспільства в цілому. Наприклад, у вихорі боротьби за відновлення держави польські татари сформували Полк татарської кінноти (січень 1919 року), який у лютому 1920 отримав назву «Татарський полк уланів імені Мустафи Ахматовича». Влітку 1920 року, в ході подій радянсько-польської війни улани полку брали участь у боях на Волині, зазнавши значних втрат. Уже після 1936 року, коли іслам набув офіційного правового статусу в Польщі як визнана державою релігія, діяльність полку була поновлена, але вже в якості Татарського батальйону 13-го полку Віленських уланів; під проводом Олександра Єлашевича батальйон брав участь у боях з нацистами у вересні 1939 року. Загалом у цей період, особливо в часи діяльності муфтія Якуба Шинькевича (1925–1939), польські мусульмани були активними учасниками суспільного й політичного життя, обіймаючи важливі посади в державі; наприклад, у 1938–1939 роках Ольгерд Найман Мірза Кричинський був прокурором Верховного Суду у Варшаві. У січні 1938 року у м. Вільно (нині Вільнюс, Литва) було проведено й Перший Всепольський мусульманський конгрес, на якому створено Найвищу мусульманську колегію, що мала досить широкі повноваження й фактично обмежувала владу муфтія. Помітно, що, перебуваючи під впливом загальних суспільних настроїв, мусульманська громада Польщі тяжіла до певної демократизації; приблизно так і ж зміни відбувалися й на Балканах та, в 1920-х роках, у Криму (Всекрымські з'їзди мусульман, де відносно демократично обирали муфтія). Схожі процеси відбувалися й в Албанії, де в другій половині 1920-их років відбулася модернізація ісламської освіти й судочинства.

Чим була ісламська поміркованість практично? Як приклад, можна навести релігійне й суспільно-політичне тло, в якому формувалися громади татар Великого Князівства Литовського. Ця етнічна група, яка існує на просторах Східної Європи (Латвія, Литва, Білорусь, Польща,

Україна) понад 500 років, в цілому зберегла свою релігійну ідентичність, і це в тому регіоні, який найбільш страждав як від військових і етнічних конфліктів, так і кривавого ХХ століття, та й нині переживає досить складні трансформації. Татарські громади, які сформувалися внаслідок міграції окремої татарської знаті з простору Золотої Орди, були носіями сунітського ісламу ханафітської школи, з численими елементами суфійської та інших популярних форм релігійності. Можна поставити цікаве питання: яку стратегію обрали ці громади для того, щоб зберегтися в ранньомодерних умовах, тим більше, конфліктів між християнським і мусульманським світом?

Перше, в чому виявилася поміркованість польських мусульман – це питання мови. Так, занепад знання татарської відбувся досить рано, ще в XVI-XVII століттях, і литовські татари були змушені перейти на використання місцевих мов, але користуючись на письмі арабською графікою. Це було правильне рішення, оскільки воно дозволяло культивувати знання арабської принаймні на рівні читання (і якогось лексичного мінімуму знання Корану), але водночас ставило мусульман в одну мовну площину з іншими народами. І саме тому старопольська мова, з елементами старобілоруської й староукраїнської, співвідношення яких вар'ювалося в різних текстах, стала однією з «мов ісламу»; активно розвивалися й переклади, передусім Корану, який було здійснено в тому ж таки XVI столітті, а чимало арабізмів і тюркізмів входили до польської, білоруської, української. Подібні феномени використання арабської графіки для слов'янських мов, між іншим, спостерігалися й на Балканах (так звана «боснійська арабіця»). І попри це, століттями Коран читався в молитвах лише арабською мовою, тобто базова вимога ханафітського мазгабу не зазнавала змін.

Ще одне питання – статус жінки. Як і абсолютна більшість ранньомодерного населення Східної Європи, литовські татари зберігали типову форму жіночого одягу, яка передбачала покриття голови; разом із тим, роль жінки в суспільстві не обмежувалася родиною, жінки мали велике значення в релігійних громадах як носії традиції (бували випадки, що в XIX – ХХ ст. вони чи не єдині зберігали вміння читати тексти арабськими літерами), як передавачі релігійного знання; попри те, що дуже поширеними були міжрелігійні шлюби, зокрема одруження татар на місцевих жінках, полігамія практично не мала місця серед литовських мусульман. Звісно, значно вплинула на гендерні уявлення литовських мусульман модернізація ХХ століття, але в цілому, в умовах відродження релігійності, існує тенденція повернення до вихідних коранічних цінностей в одязі, соціальних зв'язках та ін. Варто зауважити, що на

теренах Східної Європи роль жінки у відтворенні ісламської релігійної традиції в цілому була вищою, ніж в інших регіонах ісламського світу. Наприклад, у Сараєво кінця XVIII століття жінки становили майже третину всіх задокументованих власників приватних бібліотек, серед яких були й такі, що мали у власності десятки рукописів і друкованих книг. Це, як відзначає Асім Зубцевич, вище від показників у Салоніках, Трабзоні й Дамаску тих часів.³

Цікаве явище – це ще й мечеті польських татар, які наслідували місцеву архітектуру. Зазвичай це були дерев'яні споруди (дуже рідко кам'яні), схожі на невеликі православні чи католицькі каплиці, й відрізнялися лише прибудованими мінаретами або й одним мінаретом на даху. Вони чудово вписувалися в місцеву архітектуру, і, в певному сенсі, наслідували ідеал ранньоісламських часів, тобто простих молитовних споруд, які не будуть мати нічого зайвого. Втративши мережу релігійної освіти (невідомо, щоб у литовських татар існували якісь медресе), продовжилася традиційна система передачі знань від одного покоління до іншого.

Татари, які опинилися в нових умовах, не були дистанційованими від суспільного життя. Передусім, вони виконували функції захисників місцевих магнатів, і за це отримали статус шляхти; чимало з татар займали високе становище чиновників, і ще у XVIII ст. виконували різні функції з охорони правопорядку. Так, під час єврейського погрому 1726 року в Острозі (нині Рівненська обл., Україна), ротмістр Халем-бек та інші татари заступилися за євреїв, унаслідок чого зазнали жорстких побоїв і переслідувань з боку місцевих погромників.⁴ Аналогічні випадки траплялися й пізніше, в часи гайдамацьких походів. XX століття узагалі позначилося значним представництвом литовських татар (зокрема, в Польщі) в суспільному житті, і приклади відродження ісламу на демократичних засадах уже наводилися дещо вище.

Якщо ж мова йде про доктринальні речі, то серед польських татар зберігалася відданість сунітським релігійним концепціям, принаймні у збережених текстах чітко простежується вплив середньоазійського матуридизму. Разом із тим, польські татари не знали тих проблемних дискусій, які відбувалися серед теологів посткласичного періоду – вони радше оперували поняттям *іман*, ніж *іслам*, викладали певні приписи віри в цілому, але були позбавлені тем «властивостей Божих», «створе-

3 Zubcevic, Asim. Book ownership in Ottoman Sarajevo 1707-1828 (unpublished doctoral thesis). – Leiden: Leiden University, 2015. – P. 266-267.

4 Kaźmierczyk A. Tumult w Ostrogu w roku 1726 // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. – 2000. – № 2. – S. 197-206.

ності чи вічності матеріального світу», питань «свободи волі й передви-значення» та інших розбіжностей, досі актуальних для різних напрямів ісламу. Корисуючись переважно напружованнями або пізнього класичного, або раннього посткласичного періоду, литовські татари зверталися передусім до ритуальної й соціальної практики ісламу, а не до теоретичних дискусій; останні фактично заміняли оповіді про пророків та різного роду екстракоранічні матеріали, зокрема хадіси (інколи навіть з існадами) та ін., а також фольклорні речі. Навіть посилання на якісь джерела, крім Корану й Сунни, були великою рідкістю, хоча детальний аналіз показує суттєву спільність татарських перекладів Корану із тафсіром ас-Са'лябі (пом. 1035), як і його коротким викладом в редакції аль-Багауї (пом. 1122), особливо популярними ще в період XII-XIII ст., ще до масового поширення тлумачень аз-Замахшарі й аль-Байдауї. У деяких текстах (так званий «Кітаб Луцкевича» XVIII ст.) зустрічається й посилання на працю *Хулясату ль-Фатаува* Тагіра бін Ахмада аль-Бухарі (пом. 1176 р.), тобто джерела ще класичного періоду, які литовські татари інтерпретували своїм чином, відповідно до власних умов. Це не означає, утім, що вони мислили себе окремо від інших мусульман – ще в текстах середини XIX ст., створених на Волині, зберігалися молитви за султана Османської імперії як за халіфа всіх мусульман, тобто навіть в таких віддалених від всього ісламського світу регіонах мусульмани відчували загальну ісламську солідарність.

Це не означає, втім, що польські татари сповідували якусь «полегшену» версію ісламу; насправді кетаби, тексти, написані слов'янськими мовами й писані арабськими літерами, містять чимло етичних приписів і так само тематику заборон, передусім застереження від важких гріхів (невір'я, вжиток алкоголю та ін.). Наприклад, той самий Кітаб Луцкевича містить перелік дій, які можуть призвести до невір'я людини – це і багатобожжя, і невиконання «фарзів» (обов'язкових речей), і свідоме заперечення загальної згоди стосовно халялю й хараму та ін.⁵ Як помітно, литовські татари не запроваджували чогось «нового» у мусульманську традицію, як і не відмовлялися від «старого», але трималися «класичного» ісламу, використовуючи весь потенціал поміркованості й серединності задля збереження своєї ідентичності і, разом із тим, безконфліктного співіснування з оточенням, активної суспільної й політичної ролі на новій батьківщині.

Цей досвід був досить непогано занотований одним із найбільш відомих представників «ісламського просвітництва» кримськотатарськи-

5 Мишкинене, Галина. Кітаб Івана Луцкевича. – Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009. – s. 786

им педагогом, просвітником і вченим Ісмаїлом Гаспринським (Ісмаїл Гаспиралі, 1851 – 1918). З 1881 року Гаспринський видає чи не першу в Російській імперії «тюркську» газету – «Терджиман» («Перекладач»), пропонує нові підходи до освіти, виступає за розвиток національної культури й мови, але, разом із тим, виступає за релігійне відродження, зокрема вперше на теренах України друкує в Бахчисараї оригінальні арабомовні Корани (з 1894 року). Серед інших праць, у 1881 році Ісмаїл Гаспринський видав російськомовну працю «Русское мусульманство», яка багато в чому може вважатися «програмною». Тут варто наголосити, що поняття «руське» для Гаспринського було синонімом «сучасне», «європейське» й тому не повинно розглядатися в буквальному сенсі. Фактично стосунки між «татарами і руськими», про які говорить Гаспринський, були частковим випадком життя мусульманських народів у не-мусульманському оточенні; і так, як практично всіх мусульман (навіть кавказців) в Російській імперії тих часів називали «татарами», так само Гаспринський під «руськими» має на увазі всіх не-мусульман імперії; більше того, в окремих тезах Гаспринський зауважено критикує імперський лад, але якби його тези були більш відвертими, то, вочевидь, цензура не пропустила би працю до друку, а тому це саме той випадок, коли доводиться читати «між рядків».

Ісмаїл Гаспринський, будучи солідарним із мусульманами інших країн, відзначає певні зрушення на Близькому Сході. Він, зокрема, пише: «Чи не дивно, що мусульманські суспільства багатьох азійських центрів, як Константинополь, Смірна, Каїр, Дамаск, Туніс і багато інших, – настільки випередили в усіх відношеннях суспільства російських мусульман, що серед тих мусульман ви відчуваєте Європу, пожвавлення розумового і морального життя, чуєте нові, далеко не азійські ідеї і прагнення; тим часом як сучасний стан яких-небудь бахчисарайців, казанців, касимовців і інших представляє нам матеріальну і розумову картину часів Івана Грозного, Єрмака та Чобан-Гірея, із затхлою атмосферою непорушності й застою?» Цікаво, що, на його думку, набагато більш успішними виявилися мусульмани, що жили на просторі Великого Князівства Литовського: «Знаменний і єдиний виняток у цьому відношенні складають нечисленні громади литовських мусульман, розкиданих по Литві, які, зберігши і неухильно охороняючи свої мусульманські традиції, добре засвоїли європейську культуру і спосіб життя і розумово стоять на чолі російського мусульманства». Звісно, певною мірою Гаспринський змальовує романтичний образ «литовських татар», але насправді він підкреслює їхню інтегрованість у суспільне й політичне життя, яка згодом, до речі, принесе свої плоди й для Криму (варто

згадати постать Сулаймана (Матвія) Сулкевича (1865 – 1920), який очолював Кримський крайовий уряд у 1918 році, а в 1919-1920 стояв біля витоків Азербайджанської Демократичної Республіки).

Натомість, в силу втрати власної спадщини й відсутності спроби знайти спільну мову із новим світом, мусульманська громада зазнала величезних втрат: «Тільки напівзруйновані, розбиті пам'ятки старовини з їх написами, деякі засмальцьовані, запилені книги свідчать, що колись і татари могли писати і говорити красиво, вміли замислюватися над речами, які вимагають думки, розуміли краси Гафіза, людяність Шейха-Сааді і сміливий політ думки Ібн-Сіні та інших арабських і перських письменників і філософів». Як бачимо, Гаспринський захоплюється спадщиною минулого, але неконструктивна й непоміrkована позиція його сучасників перекреслює ці здобутки: «Мусульманину майже байдуже, хто ним керує, – він за своїм законом зобов'язаний покорою, – аби тільки влада над ним була справедлива і в проявах своїх не заважала релігійно-побутовій стороні його життя. При цьому умови він не відчуває до навколишнього ні ворожнечі, ні симпатії; він робиться індиферентним. Все не своє його не цікавить, все, що не входить в коло його знань, звичок і вірувань, – йому чуже і не потрібно. Для всіх випадків життя, для всіх питань розуму і серця він не потребує допомоги досвіду, критики і науки: все це замінює вічний Коран із незмінними відповідями та вказівками на всі питання життя і смерті».⁶

Проблема, як бачимо, полягає не у першоджерелах, а у ставленні до них, у тому, що, по-перше, мусульмани начебто втратили свою власну політичну теорію, перевторивши її на рабську покору будь-якій владі, а, по-друге, критично ставляться до раціональної науки, дивлячись на минуле як на завершене й усталене. Консерватизм також дає свої плоди: «Хоча мусульмани і позбавлені високої європейської культури як сили для самозбереження, але вони в своїй релігії, і тому що виникає з неї, тобто своєму громадському побуті мають досить міцну, майже непереборну силу опору різним чужим впливам на шкоду своїй національній індивідуальності. Звичайно інтерес, вигода – стимул дій людини, але і вони безсили нерідко перед переконаннями мусульманина. Наприклад, по всій Росії ви не знайдете мусульманина, який торгує в шинку або тримає будинок терпимості». Прикладом Гаспринський знову наводить польських татар: «Незважаючи, однак, на настільки виняткові умови і крайню розпорошеність поселень, литовські мусульмани зберегли ісламізм, як релігію, тип і традиції – як татари. Незважаючи

6 Див.: Гаспринский И. Русское мусульманство: Мысли, заметки и наблюдения мусульманина. – Симферополь: Тип. Спиро, 1881. – 45 с.

на масу вкрай несприятливих умов місцевості і життя, вони пережили кілька століть, зберігши свою релігію і наполегливо відстоюючи свою індивідуальність. У них такі ж мечеті, ті ж обряди, як у інших мусульман. Правда, через брак коштів вони не мають мектебів і медресе, але у них існують пересувні школи – ходжі, що переходять з однієї місцевості в іншу, де треба і бажають вчитися правилам ісламу. Кожна сім'я татар має необхідні священні книги з перекладами арабського тексту на польсько-литовську мову. Увійшовши до будинку, в хатину литовського мусульманина, ви неодмінно помітите на стінах рамки з красиво написаними і розфарбованими висловами з Корану і вензелевим іменами Аллаха, Пророка, Алі, Омара та інших. Словом, подорож по Литві переконало мене, що ісламизм (в сенсі іслам. – М. Я.) майже непереможний і що віровідступництво між литовськими татарами – явище настільки ж рідкісне, як, наприклад, в Криму». Знову ж таки, як би перебільшено ці тези не звучали, але «польські татари» століттями зберігали свою релігію, та й сьогодні це основний кістяк мусульманський організацій Польщі, Литви й Білорусі.

У підсумку Гаспринський пропонує наступне: «Наша релігія вчить, що добро можна творити у три способи: працею, словом і милостинею, – і те, і друге, і третє однаково бажані Богу і благородні: бідний допомагає ближньому роботою, вчений – повчанням, багатий – милостинею. Отже, ви навчилися, набули знань і добрих правил: не зберігайте їх лише при собі, старайтеся передавати ваші знання ближнім, одноплемінникам; перекладайте на татарську мову хороші руські книги, пишіть для бідних, темних татар, намагайтеся відкривати й покращувати школи, поширювати мистецтва і ремесла». Цей дещо «народницький», певною мірою навіть соціалістичний ідеал просвітництва, вочевидь, був єдиним виходом для національного відродження в умовах кінця ХІХ століття. І «середній шлях», який був в своїх, особливих формулюваннях задекларований Гаспринським, надовго став зразком для кримських татар та їхнього відродження у ХХ й навіть ХХІ столітті.

ХХІ століття ставить нові виклики як перед мусульманами регіону, так і перед представниками інших віросповідань. Видається, що ідея поміркованості ісламу, сформульована не як данина якимось політичним трендам чи окремим групам, покликана зберегти власну ідентичність за рахунок активної суспільно-політичної участі, і, разом із тим, забезпечити гармонійне й толерантне співіснування з оточенням. Більше того, це саме та основа, навколо якої можливий діалог самих мусульманських громад, а саме тих сил, які свідомо уникають крайнощів і займають конструктивну позицію в стосунку до етносів і держав, до

яких належать. Певно, у складний час геополітичної непевності, «поміркованість» залишається принципом, який допоможе вберегтись від неправильних рішень, і попри це не втратити того значного потенціалу, який багато років попри всі складнощі накопичувала східноєвропейська частина глобальної мусульманської Умми.

Михайло Якубович

Islamic Moderation in the Religious Life of the Polish Tatars

Keywords: Polish Tatars, Islamic Moderation, tafsir, Islamic Revival.

Abstract: The idea of Islamic moderation (*wasatiyah*) belongs to one of the most developed intellectual trends of Islamic thought. Described in a contemporary way as “the middle way to avoid extremeties”, this concept nevertheless has some roots in classical Islamic texts and their interpretation. The article is dedicated to the social and textual experiences of the Central and Eastern European Muslims, first of all, Polish Tatars. Addressing both interpretative approaches as well as historical facts, the study analyses features of “Islamic moderation” in the context of the society and culture of Polish Tatars. Finally, the proposed models of tolerance and coexistence could be taken as good example for the relations between Muslims communities and secular state.